

Ключевые слова: лексема, семантическая структура, термин, дефиниция, терминологическое словосочетание, дифференцированный признак, синонимические отношения.

Annotation

The article presents a system description of semantic structure of a lexeme "field". The author studies the representative potential in the national language and in the special terminology structure. The paper also describes synonymic, homonymic and polysemantic ties, hyper-hyponymic relations of the unit under consideration with special designation of field in the structure of agriculture vocabulary.

Keywords: lexeme, semantic structure, term, definition, terminological word-combination, differential characteristic, semantic ties.

Давиденко І. Ю.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕНОСНОГО ВЖИВАННЯ КОНЦЕПТУ 'СЕРЦЕ' В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У статті розглянуто особливості реалізації концепту 'серце' у мовній картині світу українців за допомогою художніх засобів, зокрема переносного вживання, а також виділені найпоширеніші групи переносних значень, які віддзеркалюють наївні світоглядні уявлення українців про серце.

Ключові слова: концепт, серце, епітет, метафора, порівняння, мовна картина світу, переносне значення.

Стаття присвячена дослідженню художніх засобів, за допомогою яких у мові відтворено специфічні для українців уявлення про концепт "серце".

Головною ідеєю статті є розуміння того, що метафоричне представлення концепту 'серце', має тісний зв'язок з концептуальною системою носіїв тієї чи іншої мови, у яких наявні свої уявлення про світ, своя система цінностей, своя культура, своя ментальність, що й вербалізовано в мові.

Мета статті – з'ясувати загальні народні уявлення людини про душу, закріплені в українській мовній картині світу різноманітними тропами і фігурами.

У тлумачному словнику української мови зафіксовано такі значення поняття серце : серце – центральний орган кровоносної системи у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг (у людини – з лівого боку грудної порожнини). Наприклад, *Брянському розстебнули гімнастборку, оглянули рану. Осколок пройшов у серце* (Гончар); місце з лівого боку грудної порожнини, де розміщується цей орган, наприклад, *Вона підходила до рами, усміхаючись нам і кладучи руку на серце* (Яновський); орган людини як символ зосередження почуттів,

переживань і т. ін., наприклад, *Козаков не раз переконувався, що Павчине серце володіє дивною властивістю – вгадувати на відстані біду чи щастя полку* (Гончар); орган людини як символ любовних почуттів, любовної прив'язаності, наприклад, *Серце в неї, вже здібне до любові, вперше завмерло* (Яновський); перен. внутрішній психічний світ людини, її настрої, переживання, почуття. *Поговорив (парубок) з дівчиною – вже й каже, що полюбив, а чистісінько не зна, яке у дівчини серце, яка душа* (Кв.-Основ'яненко); з означ. Сукупність якостей, рис, властивих певній особі, вдача людини. *Нема чоловікові щастя, в кого жінка буде гординя; нема й жінці добра, коли в чоловіка негамовне гордеє серце* (Куліш); з означ. Людина як носій тих чи інших рис, якостей. *Старе серце завжди шукає, де б його погрітися, кому б його посвітити на прощання своїм погаслим світлом* (Мирний) та інші [3, 266-268], частина з яких реалізована у мові в прямому значенні, але більшість – в переносному, за допомогою численних художніх засобів, зокрема епітетів, порівнянь, метафор.

Специфічне, неординарне і нетипове бачення людиною серця як одного з ключових понять української культури і ментальності можна простежити найкраще у текстах художньої літератури, адже саме в них автори відображають найрізноманітніші уявлення про серце.

Використовуючи класифікації переносних значень, подані в довіднику “Українська мова: Енциклопедія” [5] та підручнику “Стилістика української мови” за ред. Л. І. Мацько [4], можна виокремити такі групи семантичних перенесень:

1. Перенесення назви істот на назви неістот:

серце – дитина: *Чого мені тяжко, чого мені нудно, Чого серце плаче, ридає, кричить, Мов дитя голодне* (Шевченко).

2. Перенесення назви істот на назви неістот, перенесення за схожістю на рослинний і тваринний світ, втілюючи певні національні концепти:

серце – пташка: *Чи вилетить, як птиця, серце наше із сіток її?* (Г. Сковорода); *Тільки ж як сяду край тебе, серденько, як птиця заб'ється* (Леся Українка); *Чи вилетить, як птиця, серце наше із сіток її?* (Г. Сковорода); *Дивись на весь народ, його моральність, На його серце – серце віщий птах* (Тичина); *Це серце, кинуте, як птах, В безодні мук, в пустелю ночі, Летить і дивиться в сльозах, І в щасті крилами тріпоче* (Олесь); *Весна! Весна! І серце знову, як пташка, радісно співа...* (Олесь); *О мати! Серце б'є, як птиця, До тебе зламаним крилом* (Маланюк); *І серце все ж переліта, як птах, Останнім скорчем крил, останнім тхом повітря* (Маланюк);

серце – орел: *Не в бою по вас ударе Лицарська рука, Не орлом від вас заб'ється Серце юнака* (Олесь);

серце – голубка, голуб: *Нема кому розказати, чого серце хоче, Чого серце, як голубка, День і ніч воркує* (Шевченко); *Плоттю від вас я далекий,*

близький же до вас своїм серцем; Серце, як Ноевий той голуб у мене малий (Г. Сковорода);

серце – риба: *Затріпалось в неї серце, як пліточка в неводі* (Мирний);
Згадається – і дівоче Серце боязливе Стрепенеться, як рибонька, І мене згадає (Шевченко);

серце – лебідь: *Недуже серце моє, серце, мов лебідь той ячить* (Тичина);

Очевидно, з уявленнями людей про серце як птаха пов'язана поява метафоризованих виразів, у яких йдеться про наявність у серця крил: *Нема того генія, щоб передав ось цю буйну симфонію блиску і спектрального шалу, і тієї радості – буйної радості життя й цвітіння, – ані отих невидимих крил у серці, що виростають...* (Багрянний); *І як криваві крила від серця твого відлучи, так і скотину твою розділи* (Г. Сковорода);

серце – дерево: *А дитячі сердечка мають бриніти любов'ю, наче деревця весняним соком* (Стельмах);

серце – терен: *Ой ти, дівчино, з горіха зерня, Чом твоє серденько – колюче терня?* (Франко);

серце – коріння дерева: *Серце людське, премудрістю закону Божого просвіщене, подібне до кореня дерева, посадженого при джерелах вод, а законопорушник є проклята смоківниця* (Г. Сковорода);

серце – листок: *Наче листок, моє серце Пройняте усміхом щастя* (Олесь);

серце – квітка: *Було серце як та рожка, – Люде взяли попід ноги* (Федькович); *І вітру зітхання, і шелести трав, Там серце цвіло і щеміло* (Олесь); *Проснулось серце! То зомліє, То дивним цвітом розцвіте* (Олесь); *Як квіттина під морозом, Його серце в'яне* (Костомаров); *Цвіт в моєму серці. Ясний цвіт-первоцвіт* (Тичина);

серце – билина: *Серце сохне, серце чахне, Як в полі билина тая* (Руданський);

серце – насіння: *...пізнаєш, що вся крайня тіла твого зовнішність є не що інше як маска твоя, що прикриває кожен член твій, за його родом і подобою, наче в насінні, у серці твоєму схований* (Г. Сковорода);

серце – верблюд: *Серце, запалене пристрастю до золота, яке любить мудрувати про самі лише гаманці, мішки, валізи, – це верблюд, що любить пити каламутну воду і який за вюками не може пролізти через тісні двері в країну вічності* (Г. Сковорода);

серце – рись: *Дармо втомленеє серце бється, мов у клітці рись* (Франко).

3. Перенесення за схожістю до вмістилища:

серце – вмістилище: *Море, о море, приснись хоч мені, – Сповнене серце отрути* (Олесь); *Старечі уста непомітно ворухаться, з повного уцерьт серця раз у раз виривають глибокі зітхання* (Коцюбинський); *У мене самого переповнене серце або невичерпне джерело від самого народження*

не породило ні слова, ні діла, щоб перед його початком не відбулася боротьба його пекельних духів з небесними силами, подібно як на небі шум вітрів, які борються, передусь прийдешній весні (Г. Сковорода); *Піди туди, де стільки мук і лиха, Де кат – саме життя, де мати – смерть, І бризни радості і сміха Із серця, повного ущерть* (Олесь);

серце – джерело: *У той час серце наше робиться чистим джерелом добродіянь, що невимовно звеселяють душу* (Г. Сковорода);

серце – криниця: *...а серце її сповнилось жалем невимовним, мов криниця водою* (Коцюбинський);

серце – схованка: *Ти кидаєш у моє серце, як до власного схову, свої страждання і болі, розбиті надії і свою розпач* (Коцюбинський);

серце – скарб: *Знаю я твою душу безслізу, Твого серця порожні скарби* (Маланюк).

4. Перенесення за схожістю до просторових меж:

а) безкінечний простір – серце – безодня: *О серце, безодню всіх вод та небес ширша!.. Яка ти глибока* (Г. Сковорода); *Є чим серце насилити Молоде, безодне* (Федькович); серце – берег: *Затопила чорна туга мого серця береги* (Олесь); серце – всесвіт: *Отож велике діло – серце, коли воно є вічністю* (Г. Сковорода); серце – столиця: *Алуда – так звався Сабашів батько – був навчений світськими науками, а серце його було столицею доброго глузду* (Г. Сковорода);

б) замкнений простір – серце – оселя: *В серці, наче порожній оселі, Давно й сліду живого нема; Але думи забились веселі, Що минає холодна зима* (Грабовський); серце – клітка: *Серце моє – клітка, А пісні – пташки* (Олесь); серце – піч: *Що ж таке серце, коли не піч, що вічно горить і димить* (Г. Сковорода);

в) обмежений простір – серце – гніздо: *Як у гніздечку, так у серці Максимовім сердечку виплудилася воля, про яку дід переказував...* (Мирний);

г) незамкнений простір – серце – земля: *Любов мене замучила до краю. У серце, наче в землю деревце, Вона вросла* (Павличко); серце – всесвіт: *Курий моє серце, палає в любові, І ти, наче янгол, схилилась над ним, На всесвіт – над серцем єдиним* (Олесь).

5. Перенесення за схожістю на якісні характеристики предметів:

а) прозорі – серце – алмаз: *Твоє хай серце – як алмаз – Не лірне буде, а напруге, Бо як ослабнеш ти хоч раз, – До тебе не промовлю вдруге* (Тичина); серце – діамант: *При усьому тому мав він таке чисте серце, як один чистий діамант; гніву і зависті не було нім за мак-зерно* (Федькович); *Пломінь пекельних гріхів моїх сушить очі, Серце, немов діамант, затверднути хоче* (Г. Сковорода);

б) важкі – серце – обух: *А серце б'є, як обух* (Ольжич); серце – камінь: *Скам'яніло моє серце, Хоч і м'якше не було* (Руданський);

в) м'які – серце – тісто: *Але серце було у нього м'яке, як тісто* (Кобилянська); *...він добрий і щирий, а серцем м'який, мов той*

справедливий шовк (Кобилянська); черстві – *О “Марсельєзо”, бий в серця черстві, холодні* (Олесь);

г) тверді – серце – залізо *Бо хоть як не гордує було козак любощами перед товариством, а як вернеться до господи, як зачне коло його упадати ластівкою мати, як стане голубити сестра... то й тверде, як залізо, серце пом'якшає, і що тільки важке єсть на душі, усе козак своїм щирим жалібницям розкаже* (Куліш); серце – камінь *Як камінь – серце. Крига в крові* (Олесь); *І вірила, і не вірила, та серце запеклось, наче камінь* (Стельмах).

д) легкі – серце – попіл: *Немає тебе на землі у цих з попелу серцях* (Г. Сковорода); серце – прапор: *Вдивляйся в неозору далечинь... (А серце, серце – прапором тріпоче!)* (Ольжич).

е) дзвінкі – серце – струна: *Кожне слово глибоко западало йому в серце, болісно торкало чутливі струни його серця* (Коцюбинський); *Сміюсь я, жартую, співаю, Не скаржусь на долю зовсім І б'ю по розірваних струнах на серці моїм* (Олесь); *Виджу, що своїми словами торкнув я сентиментальну струнку в твоїм серці* (Франко);

є) маленькі – серце – осколок: *Застряло серце, мов осколок в грудях. Нічого, все це вилікує смерть* (Костенко);

ж) що б'ються: *Ах, як любив я в кірху Стефана, З розбитим серцем заходить зрана!* (Олесь);

з) що замерзають: *Ви постерегли мою страшну думку, ви одігріли порадою моє серце задубле, ви визвали благодійні сльози* (Старицький);

к) коштовні серце – золото: *Не принижуй себе: твій талан іще в пуп'янку, а серце в тебе золоте* (Старицький); *Побачимо... Та цур її й згадувати: таке золоте серце занехаяла* (Старицький); серце – скарб: *Ідуть вони, ховаючи у грудях Дитячі серця, як найкращий скарб* (Фанко).

л) теплі: *...сіла собі під калину та й в одно плакала та тулила пригортала зіле до свого гарячого серденька* (Федькович); *А серце ваше всіх гріло, всім давало і світло, і тепло...* (Старицький);

м) іржаві: *Бо німий той стогін і життя темряве, Наче шашіль, точать моє серце ржаве* (Старицький);

н) крихкі – серце – мак: *А серце бідне ось крихке, як мак, А нерви чулі й чуйні, як бандура...* (Маланюк).

6. Перенесення за схожістю до явищ природи

серце – вітер: *Ці добродійності приводять нарешиті людське серце, начебто надійний вітер корабля, у гавань любові, і їй доручає* (Г. Сковорода).

7. Перенесення за схожістю на предмети

серце – калоша: *...і сам стаєш ніби молодший, серце мусть більше працювати, а воно ж – стара калоша, моє серце* (Яновський).

8. Перенесення, у якому ціле передається через назву його частини – синекдоха:

серце – людина: *Ми тепер рівня з тобою,; і я стала така бідна, як і ти. Вернися до мого серця!* (Котляревський); *Веселеє слово Не вернеться...І я серцем До вас не вернуся* (Шевченко); *Когось мов серце не діждалось, Хто не прийшов в вечірній час* (Олесь); *О Україно, рач простити, Не можна серцю тутки жити, То най навіки тя покине, Най тутки трісне, тутки гине!* (Федькович); *Бо я найшов, що ви, може, І не находили: Одну душу на всім світі, Одно серце щире* (Федькович); *Наодинці й балакаєш з серцем, ніби з людиною, і виспіваєш його й скарги, його й радощі* (Кропивницький); *Але оскільки на всіх без винятку людях бачимо зовнішні частини, котрі свідчать про своє зерно, тобто що кожен з них має і серце, яке (так Божий пророк навчає) є точною та істинною людиною...* (Сковорода);

серце – кат: *Ой, що мені з цим катом (на серце) чинити?!* (Старицький);

серце – цар: *Серце, як цар, що живе в убогій хатині і в ризі. Кожен його зневажає. А кому явилась велич його, той падає ниць, низько йому вклоняється...* (Г. Сковорода).

9) Гіпербола: *У мене, може, серце від болю як не розірветься!.. який ірод у йому, мов свердлом, крутить* (Мирний) *Івоніка зітхнув глибоко й тяжко. В тій хвилині тьохнуло в його болем розритім серці якесь почуття, мов лихе віщування, і полишило, крім дисгармонійного тону в його сумнім настрої, ще щось іншого* (Кобилянська); *На призьбі ти сидиш совою І серце рвеш* (Олесь); *О, легше серце розірвати, Ніж знати відповідь мені* (Олесь); *Думала я, Що розірветься серце, Доки до вас долечу* (Олесь); *Я мов безумний лютував, Мов п'яний у нетямі, Хоч чув, що власне серце рвав Злочинними руками* (Франко); *Як у нас, молодих, серце рвалось в шматки Від великої туги-печалі* (Старицький); *Ні, ні! Недарма серце в грудях розривалось, Живе пекло на огні, І поки крові ще краплина хоч осталась, Не вмерти мертвому мені* (Олесь).

10. Перенесення за схожістю до біблійних персонажів:

серце – Ірод: *Серце їх, як Іродове, тільки й знало одно лихо... щоб другого підвести, а самому – навтікача...* (Мирний);

серце – вавилонське горнило: *Із невдячного серця, як із вавилонського горнила, розвіюється полум'яними крилами вогонь похоті, захоплює серце насиллям...* (Г. Сковорода);

Каїнове серце: *Але ж не всі мають Каїнове серце. Мають і запахуці Авелеві жертovníки* (Г. Сковорода).

11. Перенесення за подібністю до явищ природи:

серце – зірка: *І зберіг я тільки, ненечко, Скарб один, що дала, – Золоте, як зірка, сердечко...* (Олесь);

серце – роса: *Ти молода, як час світання, І серце в тебе, як роса, І розпускається краса...* (Олесь);

серце – крига: *У кутку червона книга, А на ній сидить поет... В його серце – наче крига, І в руках його стилет* (Олесь);

серце – сонце: *Було серце як то сонце, – Люде вкрили чорнов хмаров* (Федькович); *Сходило сонце, як серце, криваве* (Олесь);

серце – вогонь: *Серце моє вознем пече! Рятуй мене милий!* (Федькович);
Будь-яке серце – жертвовник, вогнище чи коминак (Сковорода);

серце – промінь *Серед безлюдних цих пустель, промінням серця свого
зрїти Граніт холодних мертвих скель!* (Олесь);

серце – блискавка: *Серце, що і вгорі сіяє, як блискавка, осягає й скидає
всякі пернаті мрії, вигадливі стихійні думи – чи не є соколом?*
(Г. Сковорода).

12. Перенесення за схожістю якісних ознак істоти на ознаки неістоти:

Хороше у вас серце (Старицький); *Спасибі йому... І в його добреє
серце...* (Старицький).

13. перенесення за схожістю до музичних інструментів:

серце – арфа: *Серце, як арфа, до вас простягає Сонячні струни свої*
(Олесь).

14. Перенесення за схожістю до засобу спілкування:

серце – невербальний засіб спілкування: *Ти питаєси? Хіба твоє серце не
ясніш моєї мови тобі розкажує?* (Кропивницький).

15. Перенесення за схожістю до водних стихій:

серце – море: *Серце – море. Пісня – хвиля* (Олесь).

16. серце – асоціація Бога, Дух:

серце – дух, Господь Бог: *Це чисте серце, яке злетіло над усією
гідотою, є голуб чистий, є Дух Святий, дух відання, дух благочестя, дух
премудрості, дух поради, дух нетлінної слави, дух і камінь віри*
(Г. Сковорода); *І що є дух-утішитель, як не чисте серце, викликане із
пільми гріховної?* (Г. Сковорода); *Ніщо-бо є Бог, тільки серце всесвіту;
наше ж серце нам є Господь і дух* (Г. Сковорода).

17. Перенесення за схожістю до абстрактних понять:

серце – влада: *Тож хвиля на хвилю, удар на удар, Однаково – сонце чи
хмари. Бо влада – це серце. В ній доля і дар, І щастя пекуче, і кара*
(Маланюк).

Отже, в українській мовній картині світу серце асоційоване з тим, що оточує людину в повсякденному житті. Найуживанішим засобом переносного значення є метафора, вона є “універсальним інструментом когнітивної діяльності” [1, с. 57].

Метафоричне представлення серця має тісний зв'язок з концептуальною системою носіїв певної мови, з їх уявленнями про світ, ментальністю і духовною культурою, системою оцінок, які існують у світі самі по собі і лише у мові знаходять вербальне вираження.

Л і т е р а т у р а :

1. *Зализняк Анна А.* Многозначность в языке и способы ее представления / Анна А. Зализняк. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 671 с. – (Studia philologica).

2. *Маслова В. А.* Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М. : Academia, 2001. – 208 с. – (Высшее образование).
3. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х томах / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 2007. – Т. 3. – 862 с. (266-268)
4. Стилїстика української мови : підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько ; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
5. Українська мова: Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. I доп. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

Аннотация

В статье рассмотрены особенности реализации концепта ‘сердце’ в языковой картине мира украинцев с помощью художественных средств, в частности переносного значения, а также выделены самые распространенные группы переносных значений, которые отражают наивные мировоззренческие представления украинцев о сердце.

Ключевые слова: *концепт, сердце, эпитет, метафора, сравнение, языковая картина мира, переносное значение.*

Annotation

In this article the special features of concept’s realization ‘heart’ were described in the language picture of ukrainian’s world with the help of the artistic means. And also, marked out the most popular groups of metaphorical meanings which reflect naïve world outlook ideas of ukrainian people about the soul.

Keywords: *concept, heart, epithet, metaphor, comparison, lingual world picture, metaphorical meaning.*

Думич О. І.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

КОГНІТИВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТУ “РОЗУМОВА ДІЯЛЬНІСТЬ”

Концепт “розумова діяльність” має своє лінгвістичне відображення в українській мові. У статті висвітлюються актуальні питання когнітивних досліджень мовної картини світу.

Ключові слова: *концепт, розумова діяльність, думка.*

Лінгвісти вирішуючи проблеми мовних універсалій у порівняльному дослідженні неспоріднених мов, взаємозв’язку мови і мислення, зробили висновок, що загальні закономірності є притаманними не одній мові конкретного суспільства. Можна по-іншому подивитися на взаємозв’язок мови і мислення, завдяки функціонально-когнітивному підходу, який розглядає мову з точки зору її функцій [3, 49].